

HEPOK — MOSTAR

ISTRAZIVACKO-RAZVOJNI CENTAR ZA HORTIKULTURU — HODBINA

Pirija

Inž. Osman Pirija

**IDEJNI KONCEPT ZA PROGRAM RAZVOJA KOOPERACIJE HEPOK-a
SA FAMILIJARNIM POLJOPRIVREDNIM GAZDINSTVIMA NA
PODRUČJU HERCEGOVINE**

*Zahvaljujemo se Branku Vučini na usrđnom trudu
oko pronalaženja, skeniranja i dostave u našu
arhivu ovog značajnog materijala.*

CIDOM

MOSTAR, JULI 1973. GODINE

464. 429

Autor: inž. OSMAN PIRIJA
Tehnički urednik: MIRZA HAMZIĆ
Korektor: MILOVAN BOŠNJAK
Za redakciju: inž. JAKOV PEHAR

Inž. Osman Pirija

IDEJNI KONCEPT ZA PROGRAM RAZVOJA KOOPERACIJE HEPOK-a SA FAMILIJARNIM POLJOPRIVREDNIM GAZDINSTVIMA NA PODRUČJU HERCEGOVINE*

I. OCJENA KRETANJA U PROTEKLOJ DECENIJI

Razvoj društvenog sektora poljoprivrede u Hercegovini, zasnovan na industrializaciji proizvodnje i samoupravljanju, otpočeo je 1958. godine, kada je usmjeravanjem sredstava Sreskog fonda za unapređenje poljoprivrede za otkup zemljišta, zatim prenosom na upravljanje i korišćenje znatnih površina pašnjaka, livada i bara iz opštenarodne imovine pogodnih za melioracije, stvoreno jezgro gazzinstava usmjerenog na dugoročne ciljeve društveno-ekonomskog preobražaja.

Vitalnost, koju su u protekloj deceniji pokazali neki od ovih gazzinstava, uprkos raznih teškoća finansijske, tehničke, ekonomске i idejno-političke prirode, nije zabilježena u razvoju mnogih socijalističkih i kapitalističkih preduzeća koja su se upuštala u rizike ovakvih privrednih poduhvata. Druga, pak, gazzinstva, pretežno planinska, kojima je prijetila opasnost rasula i vraćanje poljoprivrednog zemljišta privatnicima, bilo zbog pogrešno izabrane proizvodne orientacije i tehnologije, ili zbog nesređenih odnosa u privrednom sistemu, integracijama sa prethodnom grupom, uspjela su sačuvati posjed i premiti ga za rekonstrukciju i modernizaciju, zasnovanu na međusobnoj podjeli rada i specijalizaciji proizvodnje planinskih i nizinskih gazzinstava.

Program osnivanja i razvoja društvenih gazzinstava u Hercegovini, izrađen 1958. godine, zasnivao se, pored ostalog, na posmatranju procesa naglog usitnjavanja seoskog posjeda, dovedenog u nekim područjima do apsurdne ekonomski veličine i na, zbog ovog, ubrzanoj migraciji seoskog stanovništva u gradove i zapadnoevropske zemlje.

Opšte zemljoradničke zadruge nisu mogle u ovom području da organizovanjem proizvodnje na familijarnom posjedu uspore migraciju obezbjeđenjem izvora dohotka seoskom stanovništvu, naročito za potrebe infrastrukture, jer su tehnički, ekonomski i kadrovski bile veoma slabe. Banke su se

* Izvod iz studije grupe autora »Uvođenje savremene organizacije rada i sistema upravljanja HEPOK-a«.

sporo uključivale u prikupljanje štednih uloga, društveno-političke organizacije u znatnom dijelu seoskih područja nisu imale dugoročne programe izgradnje infrastrukture (voda, elektroenergija, putevi, telefoni i sl.); drugi sektor poljoprivrede i prehrambene industrije dezintegriran po opština, ma i granama nije mogao značajnije povući proizvodnju na selu itd.

U takvoj situaciji proteklu deceniju (1960—70) na hercegovačkom selu karakteriše: pad proizvodnje na individualnom sektoru, smanjenje obradivih površina i broja stoke, opadanje seoskog stanovništva uz istovremeno povećanje broja domaćinstava, povećanje broja staračkih domaćinstava, naglo povećanje broja školovane seoske djece pretežno usmjerene za sticanje profesijske u gradskoj privredi, privatne investicije pretežno se usmjeravaju u lični standard (stanovanje, oblačenje, ishrana, obrazovanje), a zatim u privredne djelatnosti van poljoprivrede (ugostiteljstvo, transport, zanatski servisi), tek na kraju poljoprivrede (vinograd, voćnjak, traktor koji služi i za druge namjene i sl.).

U istom periodu matične organizacije u Hepok-u se konsoliduju: dugo-godišnji zasadi vinograda i voćnjaka dolaze na rod i već u startu nadmašuju privatni sektor u proizvodnji vinskog i stonog grožđa i svježeg voća; farme krava, nakon početnih neuspjeha, dostižu cilj od 4.000 litara mlijeka po krajini godišnje (već 1966. g.) i u snabdijevanju lokalnog tržišta učestvuju sa preko 80% potreba; osvaja proizvodnju i snažno prodire na tržište nova grana u hercegovačkoj poljoprivredi — cvjećarstvo; novoizgrađeni kapaciteti prehrambene industrije (vinarije, klanice, mlijekara) neuspjevaju kao izolirane radne organizacije da razviju sirovinsku bazu i dovode svojim poslovanjem i postojeću u kriznu situaciju; nakon integracije mlijekara u Mostaru povećava proizvodnju za 400%, klanica za preko 200%, vinarije koriste puni kapacitet i proširuju se novim. Hepok osvaja sa svojim robama jugoslavensko i prodire na vanjsko tržište, dimenzionira nove kapacitete i bira tehnološki proces i organizaciju koja odgovara zahtjevima svjetskog tržišta.

Stručna i razvojna služba praktično prestaje da postoji u 1963. godini, kada Narodni odbor Sreza Mostar ukida u svom budžetu tu stavku. Hepok preuzima jezgro te službe i usmjerava je za potrebe vlastitog razvoja. Izgradnjom Instituta u Hodbini kod Mostara 1969. godine ova služba dobiva materijalno-tehničku osnovu i sposobljava se za istraživanje i programiranje razvoja hortikultурne proizvodnje u Hercegovini i van nje. Početkom 1973. godine Hepok osniva i drugi razvojni centar — za stočarstvo i krmno bilje.

Skupštine opština u Hercegovini su poslije ukidanja Sreza bile nadležne za osnivanje operativne stručne službe za poljoprivredu i stočarstvo u svojim zajednicama, ali je to većina propustila i transfer novih znanja na selo predale stihiji. Indirektan ili pak direktni uticaj na selo iz Hepokovih proizvodnih jedinica lociranih u blizini seoskih naselja, odrazio se na sadnju novih sorti bresaka i grožđa, proširenje površina pod kvalitetnim povrćem i uvođenje novih sorta, upotrebu mineralnih đubriva, zaštitnih sredstava, stočnih koncentrata, opreme za navodnjavanje, što je mjestimično unaprijedilo proizvodnju ili čak potpuno izmijenilo njenu orijentaciju u pravcu dohodovnijih kultura (Hodbina, Dubrave, Stolac, Višići, Gnjilišta, Teskera i sl.).

Ukidanjem fonda rizika opština i Republike (1966. g.), koji je služio za stabilizaciju povrtarske proizvodnje, a na koju je pretežno orijentisana Donja Hercegovina, praktično je izgubljen i posljednji oslonac kooperacije sa selom u ovoj vrsti proizvodnje.

Društveno-političke zajednice u Hercegovini nisu u proteklom periodu ugovarale sa Istraživačko razvojnim centrom Hepoka bilo kakvu studiju, program ili projekat za razvoj proizvodnje na individualnom sektoru (izuzetno Skupština opštine Mostar za razvoj proizvodnje mlijeka i jagoda).

Intenzivan proces integracije koncem 60-tih i početkom 70-tih godina stvorio je u Hepoku preduvlaste za planiranje i uključivanje seoskih domaćinstava u nekim područjima u proizvodni i samoupravni sistem Hepok-a. Plan je rađen za potrebe organizacija udruženog rada u sistemu Hepok, koje su ga i finansirale. Ukoliko su rezultati istraživanja razvoja djelatnosti iz proizvodnog programa Hepoka otkrili tehničko-tehnološke i ekonomske mogućnosti poslovne saradnje sa ovako usitnjениm i nestabilnim seoskim posjedom na duži rok, uključeno je individualno domaćinstvo i to za precizno utvrđeno područje, vrstu i kvalitet proizvoda.

Premda prognoze, zasnovane na rezultatima istraživanja, ukazuju na mogućnost daljnog proširenja društvenog sektora poljoprivrede u planiranom periodu na određenom seoskom području, postoje izgledi i za usporavanje migracionih kretanja u pravcu grada i industrije, ukoliko se:

1. Izabere solidan partner u društvenom sektoru privrede kao nosilac razvoja;
2. Izgrade infra strukturni objekti na selu, prvenstveno vodovod, putevi, električna mreža, PTT i sl.;
3. Proizvodnja orijentiše na propulzivne proizvode koji obezbeđuju zaposlenoj porodici u poljoprivredi prosječan dohodak od cca 700 USA dolara po glavi stanovnika;
4. Izabere racionalan tehnološki proces u kome se seosko domaćinstvo učestvovati u jednoj ili najviše dvije faze radne operacije, odnosno usvoji princip specijalizacije i podjele rada sa društvenim sektorom;
5. Seosko stanovništvo usmjeri i na razvoj zanatstva i manjih industrijskih pogona van agroindustrijskog kompleksa;
6. Društveno političke organizacije orijentišu na permanentno podizanje kulturnog nivoa proizvođača.

To su neke od bitnih pretpostavki za razvoj privrede na seoskom području. Naravno, postoje seoska naselja koja će u narednom periodu od 10—15 godina potpuno biti napuštena jer nemaju izgleda za daljnji razvoj.

Dokazano je da urbanizacijom neretvanske doline, obližnjih visoravnih i kraških polja može doći do demetropolizacije privrednih i kulturnih struktura, što bi rasteretilo nosioce razvoja u startnom periodu izgradnje skupih koncentrisanih novih naselja, ako se mogu modernizovati postojeća, kojima je često jeftinije približiti nova radna mjesta ili ista locirati na samom gazdinstvu.

II. UKLJUČIVANJE SEOSKIH GAZDINSTAVA U PLAN RAZVOJA HEPOKA 1971—85.

Dosadašnja istraživanja u Hepok-u, koja su obuhvatala teritoriju dijela Bosne i Hercegovine koju zatvara linija: Grahovo—Kupres—Gacko—Trebinje — granica Dalmacije, usmjeravaju OOUR-e Hepok-a, kao nosioce razvoja, u kooperativne odnose sa individualnim sektorem u slijedećim proizvodima: vinsko grožđe sorti Žilavka i Blatina za potrebe vinarija Hepok-a, mlijeko, juneće i jagnjeće meso za potrebe OOUR-a Mljekarstvo i Mesna industrija,

zimsko i rano povrće za potrebe Hepok-komerca i Hepok-marketa, softičavo voće za potrebe Hepok-komerca i Hepok-marketa u svježem stanju i Hepok-tvornica sokova za preradu, ljekovito i aromatsko bilje za potrebe Hepok-destilerije.

Uključivanje seoskih domaćinstava u proizvodni program Hepok-a daje se po proizvodima, kako je to gore navedeno.

1. Proizvodnja vinskog grožđa Žilavke i Blatine

Pripremni period za organizovanje proizvodnje vinskog grožđa na individualnom sektoru trajao je 4 godine, a obuhvatao je slijedeće operacije:

— integraciju vinarija u Hercegovini sa ciljem jačanja materijalno-tehničke baze vinarstva, vodenja jedinstvene poslovne i razvojne politike zasnovane na specijalizaciji, standardizaciji i podjeli rada u sistemu Hepok-a;

— formiranje naučno-istraživačkog centra, preko koga će se vršiti transfer znanja u proizvodnju kako na društvenom tako i na privatnom sektoru;

— izgradnju destilerije (fabrike komine), kako bi se korištenjem otpadaka došlo do racionalnijeg sistema prerade i osigurao veći dohodak proizvođačima;

— zakonsku zaštitu vina Žilavke i Blatine, radi eliminisanja špekulacija, stvaranja svjetske marke visokokvalitetnog vina, što je zahtijevalo posebna ulaganja i izuzetne napore, naročito u podizanju čistih zasada sa pratećim sortama koje su zahtijevali zakoni naše zemlje i Evropskog zajedničkog tržista na koja će se ova vina pretežno izvoziti;

— formiranje vlastite izvozno-uvozne organizacije i marketing službe, radi uspostavljanja direktnog kontakta sa inostranim kupcima, što je opet zahtijevalo razbijanje monopolja, konzorcijuma posrednika, koji su vodili diskriminatorsku politiku prema ovom vinarskom području.

Završetkom ovih pripremnih operacija može se sa veoma malim procenom rizika pružiti mogućnost seoskim domaćinstvima u području: Mostar, Citluk, Ljubuški, Stolac, Capljina, Grude, Popovo Polje i djelimično Lištica, da dugoročno ulažu vlastita i društvena sredstva u vinograde koji su elaboratom o zaštiti čuvenih vina i Planom razvoja vinogradarstva u trećoj obnovi vinograda (1971—1985. g.) planirani. Ovim elaboratima predviđa se instaliranje nove tehnologije u proizvodnji grožđa na individualnom sektoru koja će obezbijediti visoku produktivnost, kako po zaposlenom tako i po jedinici površine. Zasnivanje kooperativnih odnosa na staroj tehnologiji, ekonomičnosti i produktivnosti ne garantuje odgovarajući dohodak za oba partnera. U tu svrhu izradiće se tipski projekat vinograda za vinske sorte grožđa koji će odgovarati mikro lokacijama ovog vinograda i po kome će svaki kooperant morati izvoditi radove, a razvojna i savjetodavna služba Instituta obezbijediti »Know how« za svakog kooperanta posebno.

2. Proizvodnja mlijeka i mesa (junećeg i jagnjećeg)

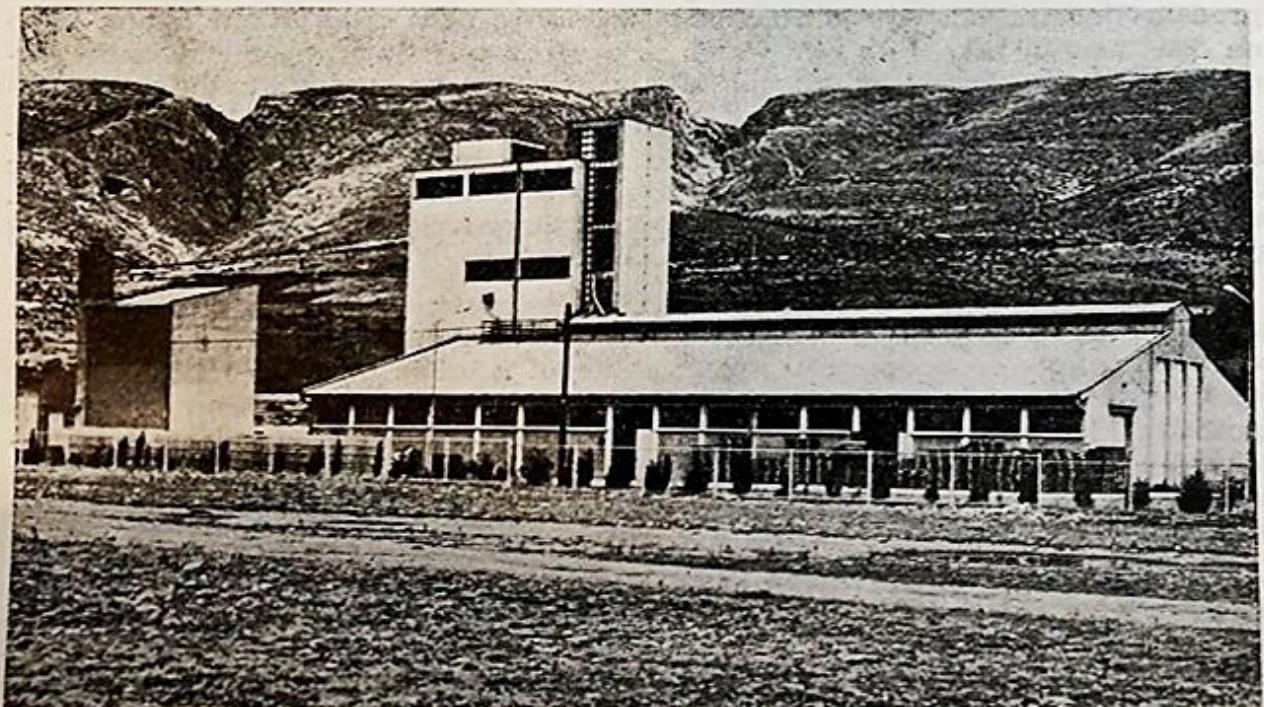
Pretpostavka za kooperaciju Hepok-ovih OOUR-a klanične i mljekarske industrije sa seoskim gazdinstvima je dugoročnija stabilnost u ovoj grani privrede, bazirana na paritetu cijena sirovina i finalnih proizvoda. To se u posljednjih 20 godina još nije ostvarilo. Za postizanje našeg cilja — korištenja kapaciteta privatnog sektora za proizvodnju mlijeka i mesa — morale bi se eliminisati 3 osnovne teze na kojima se zasnivala naša agrarna politika u proizvodnji junećeg i jagnjećeg mesa i mlijeka, a to su:

1. Da se rentabilitet u govedarstvu temelji na proizvodnji mlijeka za čije se cijene protagonisti ove teze već 20 godina utrkuju sa društveno-političkom zajednicom;
2. Da se rentabilitet u ovčarstvu postiže prinosom, kvalitetom i cijenom vune, te ovčijeg mlijeka i eventualno ovčijeg sira;
3. Da se stabilnost u govedarskoj i ovčarskoj proizvodnji postiže na tradicionalnoj proizvodnji stočne hrane, prvenstveno sijena na inokosnom, usitnjrenom i rasparcelisanom seoskom posjedu.

Ako ovim trima tezama dodamo i četvrtu, koja je karakteristična manje više za sve kooperativne djelatnosti sa selom, a to je »korištenje jeftine radne snage na selu«, onda je svaka kooperacija zasnovana na ovim tezama kratkog vijeka, jer ne može stimulisati privatne proizvođače na dugoročnja ulaganja, a ni društveni sektor čiji se odnos sa selom u ovoj djelatnosti sveo na običan otkup.

Ove teze, koje su još uvijek dominirajuće, trebaju biti zamijenjene novim, koje će se bazirati na slijedećim definicijama:

- Tajna savremene poljoprivrede je u jeftinoj, visokodohodovnoj i stabilnoj proizvodnji sirovina — u našem slučaju to je proizvodnja kvalitetne stočne hrane;
- Rentabilitet u govedarstvu ne rješava samo mlijecnost, već i proizvodnja junećeg mesa po kravi i to u toku godine i vijeka eksploatacije krave;
- Rentabilitet u ovčarstvu ne rješava cijena i prinos vune i ovčijeg mlijeka, već prvenstveno proizvodnja jagnjećeg mesa po grlu, hektaru i zapošljenom radniku.

Jeftina, visokodohodovna i stabilna proizvodnja sirovine — HEPOK-ova fabrika stočne hrane.

Obrazlaganje ovih teza nije na ovom mjestu potrebno. Ali može se reći da je praksa inokosnog seoskog posjeda, da likvidira što prije tele kako bi mlijeko ostalo za čeljad, dugo vremena bila prisutna i u našoj politici u stočarstvu. U oskudici stočne hrane inokosni seljak prioritet je davao kravi, a ne i teletu. Time se može djelimično objasniti stagnacija i nazadovanje u ovoj grani poljoprivredne proizvodnje.

Naši eksperimenti su potvrdili pravilo naprednih zemalja i uzornih gazdinstava da proizvodnja od 6 teladi sa prosječnom težinom od 400 kg žive vase u toku 9 godina eksploatacije krave smanjuju troškove proizvodnje mlijeka za 40 — 50%.

Tradicionalizam inokosnih gazdinstava dugo je bio prisutan u proizvodnoj orijentaciji i poslovnoj politici naših krupnih, naročito planinskih, gazdinstava koja nisu za dugi period vremena uspjela povući privatni sektor naprijed. To se naročito odražavalo u upornoj borbi da gazdinstva proizvode sijeno kao osnovnu stočnu hranu. Sto je gazdinstvo bilo veće to je bilo teže u više radnih operacija proizvesti kvalitetno sijeno, jer je sve ovisilo od vremenskih prilika. Gubici u proizvodnji i kvalitetu sijena lančano su se prenosili na govedarstvo i ovčarstvo.

Tradicionalizam u ovčarskoj proizvodnji dugo je tjerao naša gazdinstva na mužu ovaca i brzo eliminisanje jagnjadi iz proizvodnje, kao što je bio slučaj i kod teladi.

Zbog svega izloženog, naš model kooperacije u govedarstvu ide u dva pravca: mlijeko i meso, zasnovane na industrijaliziranom procesu proizvodnje stočne hrane na oranicama i korištenju otpadaka prehrambene industrije, koji se racionalno mogu upotrijebiti za proizvodnju stočnih koncentrata. U tu svrhu izrađen je investicioni program za izgradnju šest sušionica za proizvodnju stočne hrane sa oranica (livada — prirodnih i vještačkih) koje će proizvoditi umjesto sijena ili silaže peletiranu, briquetiranu ili samljevenu lucerku, odnosno zelenu masu sa vještačkih i prirodnih livada. Ove sušionice predstavljaju najznačajnije objekte u sistemu proizvodnje stočne hrane kako na društvenom tako i na privatnom sektoru, a biće locirane na stočnim farmama Hepoka i u reonu gdje će biti osnovane prve stočarske zadruge.

Slijedeću devizu: da je proizvodni sistem toliko jak koliko je jaka najslabija karika u lancu, u našem slučaju proizvodnja stočne hrane, sušionice će prestavljati prve pogone društvenog sektora preko kojih će biti uspostavljena kooperacija i sa selom u pravovremenom skidanju usjeva i njihovoj preradi u kvalitetno konzerviranu stočnu hranu.

Drugi objekat preko koga će Hepok uspostaviti kooperaciju sa selom u proizvodnji mesa jeste — tovilište junadi, kao sabirno mjesto za jedno ili više sela u koje će kooperanti predavati telad u težini od prosječno 80 — 100 kg. u cilju tova, do težine od 450 kg. Tovališta su locirana u selima gdje je organizovan i otkup mlijeka, a prati ih sistem pripusnih stanica ili službe vještačkog osjenčavanja krava kao i preventivna veterinarska i agronomска savjetodavna služba. U blizini tovilišta i pratećih objekata nalaze se i sabirne stanice sa laktofrizima za otkup mlijeka.

U izabranim reonima Kupresa, Duvna, Lištice, Mostara, Nevesinja, Hrvatska baza društvenog sektora kojoj bi bio cilj podsticanje i usmjeravanje grupa seoskih gazdinstava na proizvodnju kravlje mlijeka i teladi za tov. Ovdje bi se instalirao sasvim suprotan razmještaj pojedinih faza proizvodnje nego što smo naveli u vinarstvu. Proizvodnju sirovine — stočne hrane na društvene

nim i privatnim njivama — preuzeo bi servis društvenog sektora, a pripremnu prerađu u mlijeko i telad preuzela bi jednim dijelom privatna gazdinstva. Finalizaciju i prodaju preuzela bi klanična industrija i mljekarstvo.

Govedarske farme društvenog sektora proizvodile bi rasplodna grla za potrebe kooperanata, čija bi se veličina specijaliziranog gazdinstva kretala između 20 i 40 muznih krava do 1980. godine, a ne bi ovisila o veličini zemljišnog posjeda, odnosno vlastite proizvodnje krme.

Sličan kooperativni odnos bio bi uspostavljen i u ovčarskoj proizvodnji u cilju proizvodnje jagnjadi težine do 30 kg. za potrebe domaćeg i vanjskog tržišta. Sistem nomadskog ovčarenja u potrazi za hranom bio bi djelimično ili potpuno napušten jer bi prezimljavanje ovaca i tov jagnjadi bio riješen stočnim koncentratima u kojima bi jeftini otpaci prehrambene industrije predstavljali osnovni elemenat. Eksperimenti u cilju pronalaženja nove tehnologije u ovčarstvu zasnovane na industrijalizaciji dijela procesa proizvodnje, na kojima Hepok radi od 1967. g. biće završeni u proljeće 1974. g. kada će se moći razraditi poseban model proizvodnje jagnjećeg mesa na planinskim područjima. Rezultati već sada govore da će se ovčarstvo vratiti u naša brdsko-planinska područja i uz primjenu novih znanja, stečenih prvenstveno u vlastitim istraživanjima, ono će predstavljati veoma unosan izvor dohotka mnogih seoskih, pa i prigradskih domaćinstava. Pripreme za osnivanje stočarskih zadruga, kojima će osnovna proizvodnja biti jagnjad za klanje, treba da otpočnu prije objavljivanja rezultata eksperimenta. To vrijedi prvenstveno za područje Podveležja gdje odmah treba izgraditi operativni plan intenziviranja ovčarske proizvodnje do 1980. godine.

Tržište mesa i mlijeka. Za ovakvo široko područje proizvodnje stoke i stočne hrane nije dovoljno lokalno tržište. Zbog toga je Hepok izvršio prodor u plasmanu ovih proizvoda prvenstveno na jadransko turističko tržište, uspostavljajući istovremeno direktnе izvozne kanale za srednju i južnu Italiju kao osnovne pravce u plasmanu junećeg i jagnjećeg mesa. U toku je obrada i drugih tržišta koja će biti uključena onog momenta kada se razvije sirovinska baza i prerađivačka industrija modernizuje i specijalizira za visoke serije mesnih i mliječnih specijaliteta. Samo vanjsko i jadransko tržište mogu razviti potencijale područja na kome Hepok djeluje za proizvodnju mesa i mlijeka.

3. Proizvodnja zimskog i ranog povrća

Nova tehnologija u proizvodnji velikog dijela povrtnarskih kultura prebacice proizvodnju u narednih 5—10 godina sa inokosnog sitnog posjeda na krupni posjed, tj. društveni sektor. Već je potpuno mehanizovana proizvodnja krompira, paradajza, graška, mahune, luka, mrkve, špargle, leće, pasulja, pa čak i salate. Prehrambena industrija može jedino da se razvije i ekonomično posluje na industrijskoj proizvodnji ovih sirovina. Prema tome, inokosni posjed treba da se sa svojom malom površinom orijentiše u reonu Južne Hercegovine na zimsku i ranu proizvodnju svježeg povrća, prvenstveno u zaštićenom prostoru (plastenici, staklenici itd). To naročito važi za proizvodnju krastavaca, paradajza, paprika, zimske salate, a od voća jagode na prvom mjestu, za potrošnju u svježem stanju. Rano i zimsko povrće i softičavo voće u zaštićenom prostoru premjestiće se najvećim dijelom iz doline Neretve na terene Brotnja, Dubrava, Gnojnice, Dračevica, Vitine, Gruda, Sovića i sličnih mikro lokacija na kojima se mogu izgraditi vodovodi za obskrbu ovih

malih »familijarnih fabrika«. Osnovni preduslov za razvoj ove visokodohodne familijarne industrije jeste izgradnja vodovoda. U tom pravcu Hepok je već 1968. godine sa Skupštinom opštine Citluk, društveno političkim organizacijama te opštine, te Fondom za nerazvijena područja Republike inicirao i potpomagao izgradnju vodovoda koji će služiti, ne samo za piće, već i za ovako zacrtanu poljoprivrednu proizvodnju. Reon Brotnja je model — pilot objekat, na kome će se dokazati naša konceptacija. Ocjena je da će vodovod Brotnja biti jedan od najekonomičnijih, tehnički i politički najinteresantnijih objekata ruralne ekonomije podignut poslije rata u Hercegovini.

Slijedeći primjer Brotnja, Hepok je u jesen 1972. godine, odmah nakon integracije sa »Vidovim Poljem«, u saradnji sa već provjerenom projektantskom i izvođačkom kućom »Jadranski sliv« i Zdravstvenim centrom iz Mostara izradio glavni projekat opskrbe vodom terase Dubrava, kako bi se i u ovom području stvorili preduslovi za intenziviranje i djelimičnu preorientaciju poljoprivredne proizvodnje na vlastitom i privatnom posjedu. Istraživačko razvojni centar u Hodbini izradio je tipske projekte plastenika za potrebe privatnog sektora i istovremeno podigao prvi industrijski objekat za razmnožavanje biljaka koji će opskrbljavati kooperante u ovoj vrsti proizvodnje (jagode, krastavci, paradajz i sl.).

Sigurna osnova za buduću proizvodnju na selu — prvi industrijski objekat za razmnožavanje biljaka

Istovremeno, integracijom je stvorena organizacija Hepokovih stovarišta povrća i voća u svim većim potrošačkim centrima, a u Mostaru je izgrađena Tržnica proizvođača, kao eksperimentalni objekat po kome će se,

poslijе sticanja prvih iskustava, prići izradi projekta mreže ovakvih tržnica proizvođača u većim gradskim naseljima veličine 50—100 hiljada stanovnika.

Materijalno tehnička baza društvenog sektora, na koju bi trebao sa većom sigurnošću da se osloni privatni sektor, sa ovim objektima ne bi bila dovoljna, ukoliko se istovremeno ne bi izgradio sistem hladnjaka kako u reonima proizvodnje, tako i u mjestima potrošnje, uključujući i rashladne uređaje za svježe voće i povrće u super marketima i tržnicama.

Projekat takve hladnjake izrađen je za Capljinu, a u toku je izgradnja slične hladnjake u Trebinju. Za početak ovi bi kapaciteti bili dovoljni.

4. Proizvodnja softičavog voća za potrošnju u svježem stanju i za preradu u voćne sokove

Fabrike za proizvodnju voćnih sokova, locirane u Mostaru, Stocu i Trebinju, treba u narednom periodu prvenstveno da se elimentiraju sirovinom sa ovog područja, budući da će u narednom periodu sokovi na bazi uvoznog narandžinog koncentrata biti potisnuti od kvalitetnijih koji će se sve više tražiti. Sirovina za ove sokove može da se obezbijedi jednim dijelom na društvenom sektoru, a najvećim na familijarnim posjedima. Pored jagode, koja bi se djelimično prerađivala, u narednom periodu treba zasaditi 500 hektara borovnice i ribizle, naročito u brdsko planinskom području. Pored ovih softičavih vrsta, proizvodnja višnje maraske i divljeg šipka (nara) predstavljaće glavnu sirovinsku osnovu za razvoj fabrika sokova, koje će se specijalizirati za visoku serijsku proizvodnju koncentrata i sokova za potrebe domaćeg i svjetskog tržišta.

5. Proizvodnja ljekovitog i aromatskog bilja

Novoizgrađene Hepokove destilerije su početak razvoja proizvodnje etičnih ulja i farmaceutskih polufabrikata, koje će prerađivati specijalne vrste aromatskog i ljekovitog bilja. Pored plantažne proizvodnje na društvenom sektoru razviće se proizvodnja i na oranicama privatnog sektora, čime bi se proširila sirovinska baza posebnih vrsta samoniklog ljekovitog i aromatskog bilja, koje se već može koristiti u Hercegovini. Ovaj program je još u ispitivanju i biće verificiran tek kad ga prihvati inozemni partner koji je pokazao interes za ovu vrstu proizvodnje.

Istraživanja u pravcu intenziviranja proizvodnje ljekovitog i aromatskog bilja su u toku u Istraživačko-razvojnem centru u Hodbini.

III. FORMIRANJE ORGANIZACIJA

Za ostvarivanje postavljenih ciljeva izabran je provjereni model organizacije. To je specijalizirana zadruga u koju se učlanjuju domaćinstva koja su sklopila ugovor sa Hepokovim organizacijama udruženog rada za saradnju na dugoročnoj osnovi. Predloženo je osnivanje: vinogradarskih zadruga, kojima je osnovna djelatnost proizvodnja vinskog grožđa; stočarskih, kojima je osnovna djelatnost proizvodnja stočne hrane, teladi, mlijeka i jagnjadi; povrtarsko-voćarskih, kojima je osnovna djelatnost proizvodnja ranog i zimskog povrća i posebnih vrsta voća čija proizvodnja još nije ili se ne može mehanizovati, a predstavljaju tražene proizvode. U startu je prihvaćen princip specijalizacije seoskih domaćinstava. Rok specijalizacije zavisiće od vremena u kome će se realizirati program kooperacije.

Pored već navedenih privrednih objekata društvenog sektora, koji će predstavljati materijalno-tehničku bazu kooperacije, zadružama će stajati na raspoloženju skladišta repromaterijala, mašina i rezervnih dijelova, servisne stanice i vodovodi bez kojih se ne može zamisliti stabilna proizvodnja.

Udruživanje zadruža u poslovne sisteme i podsisteme je već od ranije provjeren model organizacije zadruža koji je dao dobre rezultate. Poslovni savez zadruža treba da predstavlja sistem specijaliziranih zadruža u kome će se koncentrirati stručna i komercijalna služba preko koje će se vršiti transfer znanja i informacija u seoska domaćinstva, počevši od tehnologije do podizanja opšte kulture proizvođača. U Hepoku ove zadruge se ujedinjuju u poslovni podsistem nazvan Kooperativne, preko kojih se zadruže vežu sa poslovnim sistemima Hepok-a.

Sistem upravljanja zadružama postavljen je na istinskom samoupravljanju, u kome Zbor kooperanata jedne uže teritorije ili specijalizirane zadruge na većoj teritoriji predstavlja osnovnu cilju samoupravljanja.

Zbor kooperanata iz svojih redova bira predsjednika i Izvršni odbor zadruža koji se isključivo sastoji od kooperanata proizvođača, a opslužuje ga stručna služba Hepok-kooperativa (udruženja zadruža jednog područja). Zborovi kooperanata specijaliziranih zadruža biraju delegate u savjet udruženih specijaliziranih ili svih zadruža jednog regiona, koje su stupile u dugoročni poslovni odnos sa prehrambenom industrijom i trgovinom Hepoka.

Savjet Hepok-kooperative je izvršni organ udruženja zadruža, a odlučuje samo za dio poslova koje su mu zadruže povjerile. Zadruže delegiraju, također, svoje predstavnike i u savjete OOUR-a Hepok-a gdje odlučuju o sudbini dohotka stvorenog na bazi učešća njihovih sirovina, polufabrikata ili fabrikata sa kojim posluje OOUR (vinarija, klanica, mljekara, destilerija, Hepok-market i sl.).

Stručna služba Hepok-kooperativa radi godišnje planove zadruža u skladu sa potrebama internog i eksternog tržišta i ona se brine za realizaciju planova direktno kontaktirajući sa kooperantima ili indirektno preko područnih stručnjaka. Ona kontaktira i sa stručnim službama OOUR-a sa kojima su zadruže u poslovnom odnosu ili sa poslovnim partnerima van sistema Hepok-a.

Proširenje djelatnosti zadruža van okvira agroindustrijskog kompleksa ponuđenog od Hepoka, također je jedan od zadataka zadruža. Zbog toga stručne službe kooperativa treba da izrađuju programe razvoja manjih industrijskih i zanatskih kapaciteta na selu koji će se moći dugoročno povezati sa partnerima van Hepok-a. Zadruže trebaju da u nekim područjima budu orijentisane i na stvaranje vlastitih ekonomija koje će biti jezgro daljnog područtvovanja zemljišta i njegovog privođenja intenzivnoj proizvodnji, bilo sistemom penzijskog osiguranja, zakupa, otkupa i sl.

Izgradnja infrastrukture. Poseban zadatak zadruža i mjesnih zajednica bio bi u izgradnji i razvoju infrastrukture. U svim područjima gdje prema Hepokovim saznanjima može da se razvije poljoprivredna proizvodnja treba prići izradi i realizaciji programa koji će se popularno nazvati: bitka za vodu, bitka za puteve (asfaltiranje), bitka za elektrifikaciju (ali ne samo za osvjetljenje), bitka za novu tehnologiju onih proizvoda koji su već izabrani i sl.

Naročito je važno usmjeriti sredstva, društvena i familijarna, u opskrbu područja pitkom i industrijskom vodom za poljoprivredu i druge djelatnosti.

sti. Pored već pomenutih crpnih stanica na postojećim stalnim vodotocima treba izgraditi sistem malih akumulacija, naročito u gornjim horizontima, kapaciteta od 500 hiljada do 2 i više miliona kubnih metara vode. Kampanja za vodu treba da mobiliše sve društveno političke faktore u području, jer je to jedini limitirajući faktor za stabilnu proizvodnju u poljoprivredi i jedan od uslova razvoja drugih grana privrede na selu. Voda će stvoriti dohodak za izgradnju ostale infra strukture i zato od nje treba početi, pogotovo što u području Hercegovine za to postoje prirodni uslovi, a primjena novih materijala u izgradnji akumulacija i uređaja, kao što su protočni filteri, olakšava realizaciju plana.

Samofinansiranje poljoprivrede

Sva istraživanja o raspolaganju novčanim sredstvima u seoskim područjima, naročito u onim gdje je najveći dio aktivnog stanovništva na radu u inostranstvu, otkrivaju neslućene mogućnosti koncentracije i usmjeravanja novca u štedno-kreditnim zadugama. Prosto je nevjerojatno da su štedno-kreditne zadruge na selu poslovale prije 15 godina, kada tamo nije bilo novca, a ukinute su onda kada je novac počeo pristizati na selo.

Hepok je izradio program organizacije štedno-kreditnih zadruga u 13 područja gdje su lomirani Hepokovi pogoni i buduće specijalizirane zadruge. Štedno-kreditne zadruge posljuju u okviru Interne banke Hepok-a. U štedno-kreditne zadruge uključeni su i radnici Hepoka kao kooperanti. Preko šaltera ovih zadruga isplaćuju se i lični dohoci, otkupljena roba i sl.

Povećana aktivnost poslovnih banaka posljednjih godina uspjela je prikupiti znatna sredstva seoskih domaćinstava na štednju, ali je plasman ovih sredstava bio van kontrole štedišta i po pravilu u područja za koje štedište nisu imale interes. Direktnim učešćem u upravljanju štednokreditnih zadruga, zadrugari će moći obezbijediti znatan dio vlastitih sredstava na koje će privući društvena sredstva namjenjujući ih prvenstveno za modernizaciju proizvodnje na svom području. Time će se znatno umanjiti neracionalno trošenje mnogih seoskih domaćinstava u neproduktivne svrhe. Štedno kreditne zadruge i Interna banka Hepoka postale bi ravnopravan partner poslovnih banaka koje bi se mogle pojavit i kao garant za preuzimanje inostranih kredita za realizaciju projekata razvoja poljoprivrede u sistemu kooperacije Hepok.

IV. JAČANJE MJESNIH ZAJEDNICA U SEOSKIM PODRUČJIMA

Ozbiljnu prepreku za realizaciju planova kooperacije predstavljaju ne-razvijene mjesne zajednice u seoskim područjima. Koncentracija sredstava u opštinama, naročito onim gdje dominira uticaj gradske privrede i službi, ostavila je mjesne zajednice u selima u veoma oslabljenom položaju i unaprijed ih lišila mogućnosti jačeg uticaja na razvoj privrede i infra strukture u svome području. Bez jačanja mjesnih zajednica kao neposrednih organa samouprave građana na selu, zadruge neće moći same realizovati postavljene

zadatke i približiti se zacrtanim ciljevima. U interesu je gradskih naselja da rasterete pritisak doseljavanja u gradove i pruže mogućnost inicijativama na selu da obezbijede dohodak približan onom kojem imaju radnici u gradu, kako bi i u tom području samoupravljanje dobilo materijalno-tehničku osnovu.

Savez komunista i socijalistički savez na selu postao bi pravi katalizator i nosioc novog znanja kojeg će mu ponuditi novi program razvoja.

Zadatak je društveno-političkih zajednica da u saradnji sa Istraživačko razvojnim centrom Hepoka razrade programe za svako područje, proizvod i zadrugu posebno na osnovu ideja izloženih u ovim tezama i obogaćenih u diskusiji koja će im prethoditi, kako bi svi činioći društvenog razvoja mogli izraditi operativne planove i kontrolisati njihovu realizaciju.

FIRMIŠIRANOJ RAZREDI U J. KOMSKOG PRIMARU SAVOJČIĆU